

**Δημοκρατικός πολιτισμός και κράτος δικαίου
στην ψηφιακή εποχή¹**

**Μιχάλης Ν. Πικραμένος
Πρόεδρος
Συμβουλίου της Επικρατείας
Προεδρεύων
Ευρωπαϊκής Ένωσης
Ανωτάτων Διοικητικών Δικαστηρίων
Καθηγητής
Νομικής Σχολής Α.Π.Θ.**

I. Ένας νέος περίπλοκος κόσμος

Η ανθρωπότητα του 21ου αιώνα βρίσκεται αντιμέτωπη με πρωτοφανείς μεταβολές, όλες οι αφηγήσεις του παρελθόντος γκρεμίζονται και ως τώρα δεν έχει εμφανισθεί μια νέα αφήγηση που να τις αντικαταστήσει. Κανείς δεν ξέρει πως θα είναι ο κόσμος του 2050 – πόσο μάλλον του 2100- καθώς η τεχνολογία θα μας επιτρέπει να σχεδιάζουμε και να τροποποιούμε το σώμα και τον εγκέφαλο, με συνέπεια να μην είμαστε βέβαιοι ούτε για πράγματα που έμοιαζαν ως τώρα σταθερά και αιώνια. Το παράξενο θα είναι πια το κανονικό και οι άνθρωποι ως άτομα καθώς και η ανθρωπότητα στο σύνολό της θα έχουν να αντιμετωπίσουν, ολοένα και συχνότερα, πράγματα που δεν έχουν ξανασυναντήσει στο παρελθόν, όπως υπερευφυσείς μηχανές, γενετικά τροποποιημένα σώματα, αλγορίθμους που μπορεί να χειραγωγούν συναισθήματα, αιφνίδιες κλιματικές αλλαγές και αλλαγές επαγγέλματος κάθε δέκα χρόνια (**Yval Noah Harari 21 μαθήματα για τον 21ο αιώνα, 2018**).

II. Η δημοκρατία και το κρατικό φαινόμενο απέναντι στις νέες τεχνολογίες, την παγκοσμιοποίηση και τον ατομισμό

Την ίδια στιγμή η δημοκρατία και το κρατικό φαινόμενο, που αποτελούν εκδήλωση αυτονομίας της πολιτικής κοινότητας, είναι εκτεθειμένα σε μια θύελλα η οποία απειλεί αθόρυβα και σταθερά να διαβρώσει τις ρίζες της δημοκρατίας και του κράτους. Τα θεμέλια της δημοκρατίας και του κρατικού φαινομένου συνταράσσονται από την παγκοσμιοποίηση και τον ατομισμό. Η παγκοσμιοποίηση έχει διάφορες εκφάνσεις, μεταξύ των οποίων η παγκόσμια διασύνδεση μέσω

¹ . Ομιλία στο διεθνές συνέδριο “Ανθρώπινα δικαιώματα και Δημοκρατικός Πολιτισμός στην Πράξη: Εφαρμογές και προκλήσεις (25-26.4.2026 ΕΚΠΑ)

διαβίβασης πληροφοριών, αρχείων και μέσων μεταφοράς η οποία έχει καταστεί δυνατή μέσα από την τεράστια τεχνολογική πρόοδο. Αυτή η δυνατότητα έχει οδηγήσει σε συντόμευση των χρόνων μετάδοσης των πληροφοριών η οποία δεν ήταν νοητή πριν από μια δεκαετία και σε άμβλυνση της σημασίας των χωρικών αποστάσεων. Όλο και περισσότερα γεγονότα μπορεί να συντελεστούν ταυτόχρονα σε όλο τον κόσμο και όλο και περισσότερα αποτελέσματα μπορούν να επέλθουν με όλο και λιγότερες καθυστερήσεις σε διαφορετικά μέρη του κόσμου. Ταυτόχρονα ο ατομισμός σημαίνει συνεχή απελευθέρωση του ατόμου που συμβιώνει σε μια ανθρώπινη κοινωνία από τοπικές οικονομικές, κοινωνικές και πνευματικές δεσμεύσεις ή κοινές νοοτροπίες. Ο ατομισμός θεμελιώνεται στην όλο και μεγαλύτερη ελευθερία κίνησης και στην κινητικότητα ενόψει των μοντέρνων μέσων μεταφοράς, των αναπτυσσόμενων δυνατοτήτων επικοινωνίας, της αλλαγής των οικονομικών διαδικασιών παραγωγής οι οποίες αποδομούν τις μέχρι τώρα μορφές εργασίας και ζωής. Ο ατομισμός θεμελιώνεται επίσης στην επικράτηση όχι μόνο ενός οικονομικού και κοινωνικού αλλά και πνευματικού ηθικού πλουραλισμού που τροφοδοτείται από τα μοντέρνα δικαιώματα του ανθρώπου. Υφιστάμενες στην κοινότητα αποδόσεις νοήματος, κατανοήσεις του κόσμου και πρότυπα συμπεριφοράς χάνουν τη δεσμευτικότητά τους και ως τέτοια κατακερματίζονται ή και εξαφανίζονται (**E. W. Bockenforde, Συμβολές στη θεωρία για το κράτος και την πολιτική αυτονομία, 2011**).

Γι αυτές τις εξελίξεις στο πεδίο των τεχνολογιών, της παγκοσμιοποίησης και του ατομισμού έχουν συμβάλει τα κράτη με φιλελεύθερο δημοκρατικό πολίτευμα που περιόρισαν την κυριαρχία τους προς όφελος είτε των αγορών είτε υπερεθνικών οργανισμών, όπως είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση, και συνάμα ευνόησαν την ανάπτυξη της διαφορετικότητας και του πλουραλισμού στο εσωτερικό τους με τον εμπλουτισμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών. Επομένως, πρέπει να στοχαστούμε και να σχεδιάσουμε το μέλλον της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου έχοντας υπόψη τις παραπάνω κρίσιμες παραμέτρους που συγκαθορίζουν την πορεία του σύγχρονου κόσμου.

Το μείζον πρόβλημα που καλούνται να αντιμετωπίσουν τα φιλελεύθερα δημοκρατικά κράτη στην εποχή μας είναι η δεσποτεία της τεχνολογίας που βασίζεται στην αξεπέραστη υποδομή του διαδικτύου (και τις επιμέρους κατακτήσεις της, όπως οι ηλεκτρονικές πλατφόρμες, η τεχνητή νοημοσύνη, το διαδίκτυο των πραγμάτων, η ρομποτική, η κβαντική μηχανική) που διεκδικεί τις ιδιότητες της κυριαρχίας του κράτους. Είναι μια κυριαρχία που απεικονίζεται σε μια υπέρ συνδεδεμένη πραγματικότητα που ασκείται όχι επί του εδάφους αλλά επί ενός σύμπαντος εικονικού και ανεξάρτητου από κάθε φυσική αγκύρωση, από μόνο του αντιληπτού ως ανθιστάμενου σε κάθε κρατική παρέμβαση. Την ψηφιακή οικονομία ανθρωποποιούν αφενός τα δισεκατομμύρια των ατόμων ως χρηστών του διαδικτύου και αφετέρου οι παραγωγοί αγαθών και υπηρεσιών. Οι

πρωταγωνιστές είναι οι Μεγάλες Τεχνολογικές Εταιρίες (ΜΤΕ) οι αποκαλούμενες Big Tech, εκ των οποίων οι αμερικανικές είναι γνωστές ως GAFAM και οι κινεζικές ως BATX. Είναι τέτοια η έκταση και η ένταση των ΜΤΕ στο αριθμητικά απέραντο κοινό τους, στην προσωπική και κοινωνική ζωή των ανθρώπων, στις πνευματικές, καταναλωτικές και πολιτικές επιλογές τους, ώστε βάσιμα μπορεί να υποστηριχθεί ότι το εθνικό κράτος αποκαθιλώνεται από τα πρωτεία του φορέα αξιών τις οποίες ενσαρκώνει και μεταδίδει στους πολίτες. Οι πολίτες εγκλωβίζονται σε φούσκες που κουβαλούν μια στρεβλή ως επί το πλείστον εικόνα του κόσμου που τους περιβάλλει, με τελικό αποτέλεσμα να πολώνονται οι δημόσιες συζητήσεις και να οδηγούν σε αδιέξοδα (**Π. Στάγκος, Επιτεύγματα και όρια σε μια ευρωπαϊκή ψηφιακή κυριαρχία, στον τόμο :Η ιδιωτικότητα στην ψηφιακή εποχή, 2024**). Η πόλωση των δημοσίων συζητήσεων υποσκάπτει δύο θεμελιώδη προαπαιτούμενα για την ομαλή λειτουργία της δημοκρατίας, την αμοιβαία ανοχή και τη θεσμική αυτοσυγκράτηση. Η αμοιβαία ανοχή διασφαλίζει τον υπεύθυνο πολιτικό ανταγωνισμό μεταξύ των προσώπων και των κομμάτων που διεκδικούν την εξουσία ενώ η θεσμική αυτοσυγκράτηση οδηγεί στην αποφυγή πράξεων και ενεργειών που ακόμα και αν δεν παραβιάζουν το γράμμα του νόμου έρχονται σε αντίθεση με το πνεύμα του (**Steven Levitsky – Daniel Ziblatt, Πως πεθαίνουν οι δημοκρατίες, 2018**)

Το θέμα της σημασίας και των επιπτώσεων της τεχνολογίας έχει απασχολήσει και παλαιότερους φιλοσόφους και ιστορικούς που τονίζουν ότι οι τεχνικές διασπούν την ενότητα του ανθρώπου και η τεχνολογία αποκτά αυτονομία, αυτάρκεια και καθολικότητα, με συνέπεια τον άμεσο επηρεασμό των μαζών και τη συγκέντρωση της εξουσίας με επιβλητικό όπλο την προπαγάνδα που επεμβαίνει ως οδοστρωτήρας σε όλους τους τύπους κράτους και πολιτεύματος. Έτσι δημιουργείται ένας νέος τύπος ανθρώπου υποταγμένου στις ανεξέλεγκτες δυνάμεις της τεχνολογικής μεταβολής (**Γεώργιος Βλάχος, Πολιτική Γ', 1981**). Όσο πιο αδύναμο είναι το λογικό στοιχείο στη λειτουργία της κοινής γνώμης και όσο εντονότερη η απουσία ορθολογικής κριτικής στη σκέψη των ατόμων τόσο περισσότερες είναι οι ευκαιρίες για ομάδες που επιδιώκουν ιδιοτελείς σκοπούς (**Joseph Schumpeter, Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, εκδ. 2006**).

Είναι προφανές ότι οι νέες τεχνολογίες, η παγκοσμιοποίηση και ο ατομισμός επιδρούν στο δημοκρατικό πολιτισμό ο οποίος δεν είναι μόνο ένα σύνολο θεσμών, αλλά σύστημα αξιών και συμπεριφορών που διαμορφώνει το πώς λειτουργεί το κράτος και η κοινωνία (**Α. Μάνεσης, Πολιτική Ιστορία και σύγχρονοι πολιτικοί θεσμοί, 1981**). Η έννοια του δημοκρατικού πολιτισμού συνδέεται στενά με την έννοια της πολιτικής κουλτούρας, όπως αναλύεται από τους **Gabriel Almond** και **Sidney Verba** στο έργο τους **The Civic Culture** (1963). Οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι η σταθερότητα της δημοκρατίας εξαρτάται από τις στάσεις και τις αξίες των

πολιτών, όπως η εμπιστοσύνη στους θεσμούς και η συμμετοχή στα κοινά. Επιπλέον, ο **Robert Dahl** στο έργο του *On Democracy* τονίζει ότι η δημοκρατία προϋποθέτει όχι μόνο θεσμούς αλλά και ενεργούς, ενημερωμένους πολίτες που σέβονται την ισότητα και τα δικαιώματα των άλλων. Το κύριο πρόβλημα της σύγχρονης δημοκρατίας είναι η ειδική πρακτική εξασφάλιση σε κάθε πολιτεία των όρων της πρακτικής εφαρμογής του δημοκρατικού σχήματος στους συγκεκριμένους θεσμούς των Συνταγμάτων με την ενεργή συμμετοχή των πολιτών (**Carlo Galli, Η αμηχανία της δημοκρατίας, 2016**). Πρακτική δημοκρατία σημαίνει ότι διαποτίζεται με το δημοκρατικό ιδανικό κάθε εκδήλωση της κοινωνικής και πολιτικής ζωής (**Γ. Δασκαλάκης, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, 1971**). Εκδήλωση της δημόσιας ζωής είναι και η συζήτηση για το δίκαιο, για το Σύνταγμα. Με αυτό δεν εννοούμε την καθημερινή, φθηνή και όχι πάντα αντικειμενικά αιτιολογημένη κατηγορία προς τους πολιτικούς αντιπάλους ότι ενεργούν αντισυνταγματικά, κάτι που συμβαίνει σε υπερβολικό βαθμό. Αυτό που χρειάζεται είναι πιο σοβαρές συζητήσεις πάνω σε νομικά, σε συνταγματικά ζητήματα σε μια ανοιχτή κοινωνία ερμηνευτών του Συντάγματος και του δικαίου (**Peter M. Huber, Μεγαλεία και δυστυχίες του συνταγματικού δικαίου, ΕφημΔΔ, 6/2025**).

III. Πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τον περιορισμό της ιδιωτικής ψηφιακής κυριαρχίας

Η μεγαλύτερη λεηλασία σε βάρος των πολιτικών δικαιωμάτων των καταναλωτών των τεχνολογικών υπηρεσιών οργανώθηκε το 2016 από μια εταιρεία συμβούλων στο Λονδίνο, την **Cambridge Analytica**, σε συνεργασία με την Facebook που είχε ως αποτέλεσμα την εκμείευση της ψήφου εκατομμυρίων ανυποψίαστων πολιτών προς όφελος του τότε υποψήφιου Ντόναλντ Τραμπ. Έχουν καταγραφεί επίσης περιπτώσεις χειραγώγησης δημόσιων πολιτικών από φορείς ψηφιακής τεχνολογίας σε ευρωπαϊκά κράτη. Απέναντι στις απειλές και τους κινδύνους της ψηφιακής κυριαρχίας των ΜΤΕ απαιτείται η οικοδόμηση μιας ευρωπαϊκής ψηφιακής κυριαρχίας με ισχυρή και διαρκή πολιτική βούληση. Τα ευρωπαϊκά κράτη δεν μπορούν από μόνα τους να ορθώσουν αποτελεσματικούς μηχανισμούς για την απόκρουση της ιδιωτικής ψηφιακής κυριαρχίας. Ζήτημα που απασχολεί άλλωστε είναι η διατήρηση στο μέλλον των κρατών εθνών ως πολιτικών και πολιτιστικών μονάδων, το οποίο συναρτάται με τις μακροπρόθεσμες απαιτήσεις της πλανητικής κατάστασης. Σε πλεονεκτικότερη θέση είναι τα κράτη που χάρη στο δυναμικό τους μπορούν να αποτελέσουν ανταγωνιστικές πολιτικές μονάδες στην πλανητική εποχή (**Παναγιώτης Κονδύλης, Από τον 20ο στον 21ο αιώνα, 2000**). Όπως έχει παρατηρήσει ο **Μίλαν Κούντερα** η ευάλωτη φύση της Ευρώπης φαίνεται από το γεγονός ότι στον σύγχρονο κόσμο όπου η εξουσία έχει την τάση να συγκεντρώνεται σε μερικές μεγάλες χώρες, όλα τα ευρωπαϊκά έθνη διατρέχουν τον κίνδυνο να γίνουν σύντομα μικρά έθνη με αυτονόητη συνέπεια την μείωση της ισχύος της Ευρώπης συνολικά

(Ο ακρωτηριασμός της Δύσης, 2022). Ως εκ τούτου είναι ασφαλέστερο για το σύνολο των ευρωπαϊκών κρατών να επιχειρηθεί ένας βαθύτερος μετασχηματισμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης με κατεύθυνση τη δημιουργία ενιαίας πολιτικής και στρατιωτικής οντότητας που θα μπορεί να ανταποκριθεί στις προκλήσεις των καιρών. Η δημοκρατική Ευρώπη οφείλει να αναλάβει πρωτοβουλίες για την αντιμετώπιση των σύνθετων προβλημάτων της εποχής μας (**Ivan Krastev, Μετά την Ευρώπη, 2018**) που έχουν τη ρίζα τους στον άκρατο ατομισμό σε συνδυασμό με την ιδιωτική ψηφιακή κυριαρχία και τη δύναμη επιρροής της στις αξίες και τις αρχές της κοινωνίας, τον πολιτικό ανταγωνισμό, τη διαμόρφωση της θέλησης του εκλογικού σώματος και εντέλει την πορεία της ανθρωπότητας.

IV. Πολιτικές της Ευρώπης για τον θεσμό της εκπαίδευσης ως θεμέλιο του δημοκρατικού πολιτισμού

Η διαμόρφωση ενός συνεκτικού πλαισίου για τη ρύθμιση των ψηφιακών μέσων και την υπαγωγή των ΜΤΕ σε αποτελεσματικούς ελέγχους επιβάλλεται να συνδυασθεί με μια συγκροτημένη δημόσια πολιτική για την εκπαίδευση.

Η εκπαίδευση σε όλες τις βαθμίδες της είναι αποφασιστικός παράγοντας για την εδραίωση, τη συνέχεια ή την αλλαγή και την αποδόμηση συγκεκριμένων παραστάσεων και θεμελιωδών αντιλήψεων μεταξύ των ανθρώπων. Στο σχολείο συναντώνται το κράτος και η κοινωνία, είναι ένας ενδιάμεσος σταθμός κοινωνικής και κρατικής - πολιτικής διαμεσολάβησης (**E. W. Bockenforde, Συμβολές στη θεωρία για το κράτος και την πολιτική αυτονομία, 2011**).

Το σχολείο αποτελεί φορέα πολιτικής κοινωνικοποίησης ο οποίος ενισχύεται οικονομικά και ηθικά από την πολιτεία για να μεταδώσει με εξειδικευμένο προσωπικό και οργανωμένο πρόγραμμα στις νεότερες γενιές αρχές, αξίες και γνώσεις που εκφράζουν την κοινωνία και το κράτος σε μια συγκεκριμένη εποχή (**Γ. Δασκαλάκης, Μαθήματα Πολιτικής Ψυχολογίας, 1974**).

Το Πλαίσιο Αναφοράς Ικανοτήτων για τη Δημοκρατική Κουλτούρα (**Reference Framework of Competences for Democratic Culture - RFCDC**) του Συμβουλίου της Ευρώπης είναι ένα θεμελιώδες εκπαιδευτικό εργαλείο, σχεδιασμένο για να βοηθήσει τα κράτη-μέλη να εξοπλίσουν τους μαθητές με τις απαραίτητες ικανότητες (γνώσεις, δεξιότητες, στάσεις και αξίες) για να συμμετέχουν ενεργά σε δημοκρατικές και πολιτισμικά ποικιλόμορφες κοινωνίες. Το πλαίσιο αναπτύχθηκε ως απάντηση στην άνοδο του λαϊκισμού, τη ρητορική μίσους, τον εξτρεμισμό και την πίεση στις δημοκρατικές αξίες στην Ευρώπη. Το Συμβούλιο της Ευρώπης, σε συνεργασία με ειδικούς, ανέπτυξε ένα εννοιολογικό μοντέλο 20 ικανοτήτων, χωρισμένων σε 4 βασικούς άξονες: Αξίες, Στάσεις, Δεξιότητες, Γνώσεις και Κριτική Κατανόηση.

Το RFCDC έχει εξελιχθεί από ένα θεωρητικό μοντέλο (2017) σε ένα ζωντανό εργαλείο πολιτικής (2026), που ενσωματώνεται ενεργά στα εκπαιδευτικά συστήματα των κρατών-μελών για την αντιμετώπιση σύγχρονων προκλήσεων, με έμφαση πλέον στην επαγγελματική εκπαίδευση και την αειφορία. Σε περιόδους πόλωσης, παραπληροφόρησης, απονομιμοποίησης θεσμών η εκπαίδευση λειτουργεί ως θεμέλιο δημοκρατικής ανθεκτικότητας.

V. Ηθική αυτοδέσμευση της νομικής κοινότητας και δημοκρατικός πολιτισμός

Όπως έχει λεχθεί, ο δημοκρατικός πολιτισμός είναι ένα σύστημα αξιών και συμπεριφορών που διαμορφώνει το πώς λειτουργεί εν γένει το κράτος και ειδικότερα το κράτος δικαίου. Ουσιώδης συνιστώσα για την πρακτική εφαρμογή και την θεωρητική επεξεργασία του κράτους δικαίου αποτελεί η νομική κοινότητα στην οποία εντάσσονται οι δικαστικοί λειτουργοί, οι δικηγόροι, οι καθηγητές νομικών μαθημάτων των πανεπιστημίων και εν γένει οι ασκούντες τη νομική επιστήμη. Οι αξίες που ενστερνίζονται και οι συμπεριφορές που εκδηλώνουν τα μέλη της νομικής κοινότητας συναρτώνται, μεταξύ των άλλων, από το επίπεδο και την ποιότητα της πολιτικής κοινωνικοποίησής τους σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες καθώς και από τη σχέση που αναπτύσσουν με τον ψηφιακό κόσμο σε συνδυασμό με τη στάση που τηρούν έναντι του ακραίου ατομισμού.

Στη σύγχρονη ψηφιακή πραγματικότητα, ο δημόσιος λόγος έχει αποκτήσει πρωτόγνωρη ένταση και διάχυση. Η λέξη δεν είναι πλέον παροδική· παραμένει, αναπαράγεται, πολλαπλασιάζεται. Αυτό αυξάνει εκθετικά τόσο την ισχύ της έκφρασης όσο και την πιθανή βλάβη. Αυτό συνδυάζεται με το γεγονός ότι ο πολίτης έχει τόσο μεγάλη πρόσβαση στην πληροφορία όσο ποτέ στην ιστορία της ανθρωπότητας όμως οι θεωρίες συνωμοσίας και ο απλουστευτικός λόγος κερδίζουν συνεχώς έδαφος. Το αξιακό σύστημα της δημοκρατικής κοινωνίας και πολιτείας υποχωρεί στο όνομα της δημοκρατίας και χάριν της ατομικότητας. Στο πλαίσιο αυτό αναπτύσσεται η αμφισβήτηση των ιεραρχιών στους θεσμούς, στοιχείο θετικό στο βαθμό που οι ιεραρχίες συνοδεύονταν για πολλές δεκαετίες από τη διαρκή απειλή κυρώσεων, όμως σταδιακά η αμφισβήτηση απέκτησε τεράστια δυναμική με συνέπεια οι θεωρίες αποδόμησης να κυριαρχήσουν τα δε μέσα κοινωνικής δικτύωσης έδωσαν τη χαριστική βολή καθώς επέτρεψαν στους πάντες να εκφέρουν λόγο για τα πάντα ακόμα και για αυτά που δεν γνωρίζουν. Έτσι φτάσαμε στο σημείο το συναίσθημα να επικρατεί της λογικής και η απλούστευση να είναι πιο πειστική από την περιπλοκότητα.

Παρατηρείται το φαινόμενο κομβικές δικαστικές αποφάσεις για τα δικαστήρια και τη χώρα να σχολιάζονται στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης από νομικούς με λέξεις ή φράσεις που έχουν πολλές φορές άκρως υποτιμητικό περιεχόμενο. Και μάλιστα γίνεται επιλογή των επικρινόμενων αποφάσεων, με αποσιώπηση άλλων επίσης σημαντικών, ώστε να αρθρωθεί ένα αφήγημα που υπηρετεί, τις περισσότερες φορές, ιδιοτελείς σκοπούς. Στο πλαίσιο αυτό η δικαστική απόφαση ενδιαφέρει ως πληροφορία του αποτελέσματος και όχι ως μελέτη του περιεχομένου της. Ο χρήστης του διαδικτύου πληροφορεί το κοινό για την έκδοση της απόφασης, γράφει το σύντομο σχόλιο του, το οποίο όσο πιο ακραίο τόσο πιο ελκυστικό μοιάζει, και στη συνέχεια αναμένει τα like ή σχόλια που φουντώνουν τη συζήτηση με διάφορα σενάρια. Αυτή η πρακτική είναι κατανοητό να ακολουθείται από συμπολίτες μας που δεν είναι νομικοί και ενδιαφέρονται μόνο για το αποτέλεσμα αλλά δεν συνάδει με την επιστημονική ευθύνη των νομικών για τεκμηριωμένη κριτική του περιεχομένου των δικαστικών αποφάσεων που υπηρετεί και την ουσιαστική ενημέρωση των πολιτών επί ζητημάτων ιδιαίτερης σημασίας. Είναι απολύτως σεβαστό σε μια δημοκρατία η επιστημονική κοινότητα ή μερίδα της να έχει σχηματισμένες θέσεις σε μείζονα ζητήματα αλλά αυτές πρέπει να δοκιμάζονται στο πεδίο του σκεπτικού της κρινόμενης απόφασης με επιχειρήματα. Αυτή είναι και η ουσία της δημοκρατίας, διάλογος με επιχειρήματα επί του κειμένου της δικαστικής απόφασης. Η αντίδραση της δικαιοσύνης δεν μπορεί παρά να είναι η λελογισμένη εξωστρέφεια, δηλαδή η ενημέρωση των πολιτών με διάφορους τρόπους και μέσα, για το περιεχόμενο των αποφάσεων, με λόγο που μπορεί να γίνει κατανοητός από τον μέσο άνθρωπο. Όμως η δικαιοσύνη δεν μπορεί να γίνει συνομιλητής στη δημόσια σφαίρα, δεν είναι αυτός ο ρόλος της.

Η δεοντολογία για όλα τα μέλη της νομικής κοινότητας λειτουργεί ως το ηθικό όριο του λόγου: δεν περιορίζει την ελευθερία, αλλά τη νοηματοδοτεί. Θέτει το ερώτημα όχι μόνο του «επιτρέπεται», αλλά και του «πρέπει». Η δεοντολογία δεν λειτουργεί ως εξωτερικός περιορισμός, αλλά ως εσωτερικό μέτρο ποιότητας του δημόσιου λόγου.

Τα μέλη της νομικής κοινότητας δεν παύουν να είναι πολίτες. Ωστόσο, ο δημόσιος λόγος τους φέρει πάντοτε το βάρος του λειτουργημάτων του και επηρεάζει, άμεσα ή έμμεσα, την εμπιστοσύνη των πολιτών στη Δικαιοσύνη. Στην ανοιχτή κοινωνία των ερμηνευτών του δικαίου ανήκουν και οι καθηγητές, αρκεί να ακολουθούν το παράδειγμα του Max Weber και, χάρη στην εξειδικευμένη τους γνώση, να ενεργούν ως ήρεμοι ερμηνευτές και να μην παρανοούν τους εαυτούς τους ως (πολιτικούς) ακτιβιστές (**Peter M. Huber, Μεγαλεία και δυστυχίες του συνταγματικού δικαίου, ΕφημΔΔ, 6/2025**).

Η εμπιστοσύνη στη Δικαιοσύνη δεν διαμορφώνεται μόνο στις δικαστικές αίθουσες. Διαμορφώνεται και στον δημόσιο χώρο, μέσα από τη συνολική στάση των συλλειτουργών της. Σε

εποχές έντασης, κοινωνικής πόλωσης και αμφισβήτησης των θεσμών, η δεοντολογική ετοιμότητα των νομικών αποκτά ακόμη μεγαλύτερη σημασία. Η δεοντολογία δεν είναι περιορισμός. Είναι έκφραση ωριμότητας, αυτοσεβασμού και συνείδησης της αποστολής των μελών της νομικής κοινότητας. Είναι η σιωπηρή αλλά σταθερή εγγύηση ότι η ανεξαρτησία δεν είναι μόνο κατοχυρωμένη, αλλά και άξια εμπιστοσύνης.

VI. Έλλειμμα εμπιστοσύνης και αντιφάσεις της δημοκρατίας

Η δημοκρατία είναι το καθεστώς του αυτοπεριορισμού καθώς βασίζεται στην αυτονομία. Κυβερνώντες και κυβερνώμενοι έχοντας επίγνωση ότι η εξουσία είναι πάντα θεσμισμένη, συνεπώς ενδεχομενική, οφείλουν να απαρνηθούν την ιδέα ότι μια απόφαση ή πολιτική που θα εκπροσωπούσε το απόλυτο αγαθό θα μπορούσε να βάλει τέλος στην αστάθεια. Κάθε ιδέα πρέπει να μπορεί να τεθεί υπό αμφισβήτηση και η πρόκληση συνίσταται στην εύρεση των μέσων που επιτρέπουν στις πιο σοφές και κατάλληλες ιδέες για να επικρατήσουν (**Corine Pelluchon, Ο διαφωτισμός στην εποχή του εμβίου, 2024**). Η ελευθερία της έκφρασης αποτελεί κομβικό σημείο για τον αυτοκαθορισμό του πολίτη στη δημοκρατία μέσα σε ένα πλαίσιο ανεκτικότητας και αξιακής πολυφωνίας που επιτρέπει τον δημόσιο διάλογο και τη διαφωνία.

Η ιδέα είναι πώς ανεξάρτητα από τις παθογένειες, τα ενδογενή προβλήματα που αντιμετωπίζει η απονομή της δικαιοσύνης, αυτό που υπονομεύει την εμπιστοσύνη των πολιτών σε αυτούς τους θεσμούς και οδηγεί σε αντιδημοκρατικές εκτροπές όπως βλέπουμε να συμβαίνει στο ευρύτερο παγκόσμιο περιβάλλον, είναι πολλές φορές αποτέλεσμα της όξυνσης αντιφατικών όψεων της ίδιας της δημοκρατίας. Οι αντιφατικές όψεις της δημοκρατίας που βρίσκονται σε καταστατική ένταση μεταξύ τους μα σήμερα αγγίζουν το επίπεδο της αντινομίας. Από τη μια η ιδέα της ισότητας, μεγάλη δημοκρατική καινοτομία της νεωτερικότητας, που σημαίνει ότι η ιδιότητα του πολίτη δεν διακρίνεται ιεραρχικά από τους συμπολίτες του και απολαμβάνει δυνατοτήτων και ευκαιριών που δεν συναρτώνται από οποιαδήποτε προγενέστερη τάξη ή ταυτότητα. Από την άλλη ο ατομικισμός, δηλαδή το πλέγμα πολιτισμικών και οικονομικών δεδομένων που θέτουν τον «εαυτό» στο επίκεντρο της κοινωνικής ζωής και μας εντάσσουν σε ένα ιδιότυπο αυτονόητο εκείνο που υπαγορεύει ότι το δικαίωμα στην προσωπική μας ευτυχία και αυτοπραγμάτωση είναι ισοδύναμο, αν όχι ισχυρότερο, από το κοινό καλό.

“Ο σύγχρονος πρωταγωνιστής, το άτομο, δρα χωρίς καμία ιερότητα να βαραίνει πάνω του, οι εξουσίες εκκοσμικευμένες έχουν απωλέσει κάθε τι μαγικό, οποιαδήποτε έστω μικρή αναφορά σε κάτι άδηλο. Μα αυτό είναι θεμέλιο της δημοκρατίας, είναι η απαρχή του Διαφωτισμού θα μου πείτε. Ασφαλώς. Όμως είναι και κάτι που τροδοφοτεί εύκολα την διαλεκτική προσδοκία-ματαίωση, που κάμπει την εμπιστοσύνη. Είναι σαφές ότι ενώ οι δημοκρατικές κοινωνίες απαιτούν τα πάντα

από την δικαιοσύνη ταυτοχρόνως διαρρηγνύονται από την ανάγκη τους, η τελευταία να είναι της εγγύτητας μα να διατηρεί ταυτόχρονα κάποια ιερότητα, να είναι διαφανής και την ίδια στιγμή να στέκεται σε απόσταση. Μια διαλεκτική δύσκολη” (Π. Παναγιωτόπουλος, **Δημοκρατικές αντινομίες και κρίση εμπιστοσύνης στους δικαϊκούς θεσμούς. Πέντε κοινωνιολογικά παραδείγματα, Ομιλία στο συνέδριο της Εταιρίας Ελλήνων Δικαστικών Λειτουργών για τη Δημοκρατία και τις Ελευθερίες**).